

Kovács György

A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI GONDOLKODÁS KEZDETEI ÉS A KONZERVATÍV GAZDASÁGFELFOGÁS II. RÉSZ¹

A REFORMKORI KÖZGAZDASÁGI GONDOLKODÁS ÉS A DESSEWFFYEK

The Economic Thinking in the Reform Era and the Dessewffys

Dr. Kovács György szakcsoportvezető egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Pénzügytani Szakcsoport, nkgy@eco.u-szeged.hu

A tanulmány közgazdasági elmélettörténeti szempontból vizsgálja meg, hogy a 18. század vége és a 19. század közepe közötti időszakban a főáramú nyugat-európai közgazdasági iskolákkal szemben a közép-európai térségben milyen alternatív közgazdasági megközelítések fogalmazódtak meg, s ezek hogyan tükröződtek a korabeli magyar közgazdasági gondolkodásban. A 19. század első felében, az ipari forradalom nyomán átalakuló nyugat-európai társadalmak tapasztalatainak tükrében, és a német államok gazdasági felzárkózása jelentette kihívás nyomán, a német közgazdasági gondolkodásban egyfajta reagálási kényszer jelenik meg, amely két irányzatban bontakozik ki: Egyrészt a rendi alapokra helyezkedő gazdasági romanticizmus hódít teret egyes német fejedelemségekben, illetve az osztrák területeken, másrészt polgáriasultabb megközelítésként megjelenik a listianizmus irányzata. Tanulmányunk második része a reformkor magyarországi közgazdasági gondolkodását vizsgálja, bemutatva, hogy jelentős népszerűsége tesznek szert a Friedrich List nevéhez köthető közgazdasági és gazdaságpolitikai nézetek, ugyanakkor rámutatva arra, hogy a konzervatív gazdasági felfogás is megjelenik a korszak vitáiban, mindenekelőtt a Dessewffyek munkásságában.

KULCSSZAVAK:

gazdaságelmélet, gazdaságpolitika, iparfejlesztés, listianizmus, rendi társadalom

¹ A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálatfejlesztés” elnevezésű, kiemelt projekt keretében működtetett Államtudományi Kutatóműhely keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

The study investigates the alternative, non-mainstream economic thoughts developed between the end of the 18th century and mid-19th century in Central Europe, and the way they were reflected in the contemporary Hungarian economic thinking. In light of the experience of the transition of the Western European economies induced by the industrial revolution, and the challenge of the catching up faced by the German economies, two main forms of intellectual response had emerged: the feudalism based economic romanticism, which spread in some German principalities and in Austria, and Listianism, a more civic minded approach. This is the second study of a two-part series; it examines the Hungarian economic thinking in the Reform Era, presenting that the economic views of Friedrich List gained significant popularity, and that at the same time, the conservative economic approach was also present in the debates of the period, especially in the works of the Dessewffys.

KEYWORDS:

economic theory, economic policy, industry policy, Listianism, feudal society

1. BEVEZETÉS

Tanulmányunkban a magyar közgazdasági gondolkodás korai korszakával kívánunk foglalkozni, e korszak alatt a 18. század végétől a 19. század közepéig terjedő időszakot értve, az alábbi szempontok alapján lehatárolva azt. A megelőző időszakban, különösen a 18. század elejéig a közgazdasági gondolatok jellemzően nem önállóan, szaktudományos keretek között, hanem vallási, etikai, vagy akár szépirodalmi művekben jelentek meg. A 18. században a gazdaságpolitikai kérdések előtérbe kerülésével ugyan megjelentek önálló gazdasági tartalmú művek is, de ezek praktikus szemszögből közelítettek a gazdasági kérdésekhez, nem különösebben építve tudományos alapokra.

Művelődéstörténeti szempontból nagyon fontos fejleményként említhető a 16. század közepén a reformáció megjelenése, amelynek az Isten–ember viszony szemléleti átalakulása nyomán legalább két szempontból van jelentősége: az ember evilági létehez és cselekedetekhez való viszonyulása – különös tekintettel a munka és szorgalom szerepére –, valamint a nemzeti nyelvű, írott kultúrához való viszony változása miatt.² E kettő együttesen a nemzeti nyelvű, így szélesebb társadalmi rétegeket is elérő, és az ember társadalmi, ezen belül gazdasági helyzetével, szerepvállalásával kapcsolatos gondolatokat tartalmazó írásművek megjelenését eredményezhette. Ennek következtében a legkorábbi, gazdasági gondolatokat is megfogalmazó írások vallási tartalmúak, és a protestáns kultúrkörből erednek. Így az önkorlátozás és életminőség összekapcsolódása, önfegyelem, szigorú munkaetika és tisztesség előtérbe helyezése a 17. század puritán gondolkodóinál jelenik meg, így Apáczai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós és Bethlen Miklós írásaiban is.³

A preklasszikus kor gazdasági tartalmú irodalmát az ókori görög – s kisebb részt a római – irodalmi örökség, illetve a korai újkori merkantilizmus határozta meg, amely megközelítések még nem szakították ki a gazdasági kérdésekről történő gondolkodást a szélesebb társadalmi, etikai vagy akár teológiai értelmezési keretből. A klasszikus görög ökonómiai gondolkodás három vonulatát különböztethetjük meg, amely hármas tagolást tulajdonképpen a 16–17. századi irodalom is követi: egyrészt a háztartás, a birtokkezelés gyakorlati teendőit tárgyaló műveket, átfogva a háztartás egészének viszonyait, tenni-valóit, viselkedési szabályait (ennek fő műve, Xenophón *Oikonomikosa*), amelyek mintát teremtettek a 18. századig virágzó Hausväterliteraturnak. Másrészt említenünk kell a gazdasági kérdéseket a politikai közösség és az egyén számára elérendő legfőbb jó szemszögből vizsgáló irányzatot, amelyben a közgazdasági szempont alárendelődik a politikai és etikai kérdéseknek, a gazdaságot nem autonóm, hanem a közösség célja, az igazságosság, az erkölcsi és politikai jó összefüggésében, alárendelt szféraként értelmezve (legfontosabb művekként Arisztotelész *Politika* és *Nikomakhoszi etika* című munkái említhetők).

² BEKKER Zsuzsa (2008): „Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés?” 17. és 18. századi magyar nyelvű gazdasági irodalom. Budapest, Aula. XV.

³ GYŐRI L. János (2006): Milyen kihívást jelent ma számunkra a protestáns műveltség. *Confessio*, 30. évf. 1. sz. 16.

Harmadik vonulatként jelentkezett a királyság egészének jövedelmeiről, a piacok szabályozási kérdéseiről szóló diskurzus.⁴

A 17. század utolsó évtizedeitől a magyar nyelvű gazdasági (is) irodalom térvesztéséről beszélhetünk, amikor is a török kiűzését követő Habsburg-konzolidáció és jezsuita művelődési dominancia révén a latin új előretörése következett be, s majd csak a század utolsó harmadában, a felvilágosodás nyomán megjelenő nyelvújítási mozgalom vezet el a magyar nyelvű irodalom ismételt előtérbe kerüléséhez.⁵ A felvilágosodás kora a közgazdasági irodalom új útra térese szempontjából is meghatározó volt, hiszen Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* című művének megjelenésétől kezdve beszélhetünk a saját, elkülönített témával rendelkező, önálló analitikus eszközökkel dolgozó közgazdaság-tudomány kialakulásáról. Így Magyarországon is a 18. század végétől kezdődően jelennek meg olyan művek, amelyekben valamelyest elméleti megalapozottsággal történik egyes gazdasági kérdések tárgyalása, ugyanakkor még ebben a korszakban is jelentős mértékben meghatározzák a közgazdasági gondolkodást a praktikus szempontok, a gazdaságpolitikai törekvések. A közgazdaságtan szaktudományos jellegének megerősödése a 19. század második felére tehető, amikor egyrészt az akadémiai szférában a kameralista megközelítést a német történeti iskola, illetve a klasszikus közgazdaságtan dominanciája váltja fel, másrészt a tudományos művekben egyértelműen megkülönböztethető közgazdasági irányzatok tükröződnek.

Tanulmányunk jelen, második részének fókuszában a korszak második felének, a reformkornak a közgazdasági gondolkodása áll.

2. A REFORMKORI KÖZGAZDASÁGI GONDOLKODÁS FŐBB IRÁNYAI KÖZÉP-EURÓPAI TÜKÖRBEN

A magyarországi közgazdasági gondolkodás 19. század első felében bekövetkezett változásai szintén a közép-európai német nemzetgazdasági gondolkodás tükrében ítéltetők meg. Az 1806-os jénai vereség után, Poroszországban olyan nemesi származású tisztviselők kerültek vezető pozícióba, akik közigazgatási és társadalmi reformokkal kívánták újjászervezni az országot.⁶ 1807-ben eltörölték a jobbágyságot, engedélyezték a nemességnek a polgári (ipari és kereskedelmi) foglalkozás üzését, eltörölték a szabadkereskedelmi felvétel jegyében a nemesi és nem nemesi tulajdon közötti különbséget, feloszlatták a céheket, az ipari és kereskedelmi tevékenység egyéb korlátait is felszámolták, s a pénzügyi rendszert is megreformálták.⁷ Tehát egy példát láthatunk a porosz nemesség modern szerepvállalására, ekkor már – a kameralizmus korszakához képest – nem csupán a hivatalnoki karban, hanem a polgári pályákon is hajlandóak voltak szerepet vállalni, ami a klasszikus uralkodó

⁴ BEKKER (2008): i. m. XXI–XXII.

⁵ BEKKER (2008): i. m. XVII–XIX.

⁶ CAMERON, Rondo (1994): *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Budapest, Maecenas. 258.

⁷ CAMERON (1994): i. m. 293.

osztálynak a polgári átalakulásban történő részvételével, egyfajta szerves átalakulás lehetőségét teremtette meg.

A német kora liberalizmus – a Vormärzliberalizmus – társadalomképét sajátos kettősség jellemezte, hiszen az agrárszféra kistulajdonosaiban, a városi kis- és középzemek polgáiraiban egyszerre élt a ragaszkodás a stabilitáshoz, és a felemelkedés vágya, így a modern polgári társadalomról alkotott felfogásukat a jogilag, és politikailag egyenlő állampolgárok közösségét feltételező nyitottság jellemezte. Erősen kötődtek a rendi tradíciókhoz is, a hivatásrendileg szervezett, középrendi társadalom patriarchális alapjaira visszavezethető jövőképük a közepes egzisztenciából álló, osztálynélküli polgári társadalom létrehozására irányult. 1815 után az iskolaügyi reform, az akadémiai képzés kiszélesedése, a bürokrácia növekvő szükségletei kedveztek a felemelkedési stratégiáknak. A sajtó és a könyvkiadás fellendülése, az ipari tevékenység liberalizálása nyomán a kisvállalkozó életterének kitágulása mind-mind abba az irányba hatott, hogy nőtt az öntudatos polgárok száma, akik intellektuálisan, és szociálisan is kompetensnek érezték magukat a társadalmi rend formálására. A politikai felszín mögött még fontosabb a társadalmi tudat formálódása, a mentalitás átalakulása, az erősödő polgári öntudat kialakulása, amely egy optimista középrendi ideológia megfogalmazását segítette elő, amely a gyarapodó középrend egyetemes küldetését hirdette, fő erejét a régi szellemiség megőrzésében, s egyidejűleg az új elvárásoknak megfelelő képességek kifejlesztésében látva, amelynek révén az anyagi és szellemi önállóság szintjének elérésével egyre többen lesznek képesek belépni a polgári társadalomba.⁸ A porosz királyságban az úgynevezett bürokrata-liberalizmus sajátos irányzatával kell szembesülnünk, amely egyfajta átmenetet képezett a felvilágosult abszolutizmus és az alkotmányos liberalizmus között. A bürokrácia az állami hatalom részét képezve, annak céljait érvényesítette, de kívül állva a rendi-feudális szférán, egyfajta általános rend, a különböző társadalmi érdekek összegzése képviselőjeként jelenhetett meg.⁹

A német természetjogi gondolkodás ismerte az állam keletkezését magyarázó szerződéselméleteket, a locke-i felfogással szemben azonban megfosztotta az egyént a természetes szabadság egyedüli képviselőtől, a szuverenitást az állam, illetve az uralkodó kezébe helyezve, a német kései felvilágosodás örökségét képezte az individuális jogok rovására érvényesített engedelmességnek a mítosza, és mindez hosszú távon megalapozta, hogy a német liberális gondolkodók meghatározó többsége meghajoljon majd az állam jogmegőrző, kiváltságos funkciója előtt. Ennek kapcsán az angol és francia filozófiai gondolkodással szemben, amely a népszuverenitás és az ellenállási jog tézisének korlátozások nélkül hirdette, a német gondolkodást Samuel Pufendorf kötelességtana határozta meg, amely az emberi közösségek, a társadalom összetartó erejét nem másban találta meg, mint a kötelességtudás kiteljesedésében.¹⁰ E megközelítés egyébként szoros kapcsolatot mutat a lutheri hivatás-értelmezéssel, így teremtve kapcsolatot a koraujkori protestáns tradíciók és az abszolutisztikus „jóléti állam” paternalisztikus törekvései között.

⁸ ERDŐDY Gábor (1993): *A 19. századi német liberalizmus*. Budapest, Argumentum. 32–33.

⁹ ERDŐDY (1993): *i. m.* 21–22.

¹⁰ ERDŐDY (1993): *i. m.* 10–11.

A korai liberalizmus keretében a francia befolyásra történő ellenreakcióként jelent meg a romantikus-organikus irányzat, amely a fejedelem és a rendek közötti feszültség mérséklésére összpontosított, történeti előképét a magánföldtulajdonon alapuló ógermán szabad államban találva meg, a népképviselést az ógermán szabadság újkori megjelenési formájaként értelmezve, amelynek keretében a rendek feladatát az egyes érdekek képviselésében, a fejedelemét a társadalmi csoportok közösségének integrálásában jelölte meg.¹¹

A rendi színezetű, társadalmi-gazdasági kötöttségekhez alkalmazkodó, reformkonzervatív és mérsékelt liberális elemeket ötvöző kora liberalizmus társadalmi bázisát tekintve fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az nem egy osztály gazdasági-politikai önmegértéséből eredő, politikai emancipációra törekvő, társadalmi önmeghatározásából sarjadó mozgalomként értelmezhető, hanem inkább publicisztikai szabadságmozgalomként, intellektuális irányzatként manifesztálódott, amely később sem vált a kapitalista versenytársadalom felépítésére törekvő, egységes polgári osztály érdekeinek hordozójává.¹² Ez természetesen szoros összefüggésben állt azzal, hogy a német területektől nyugatabbra fekvő államokkal szemben a kapitalizálódás, az ipari fejlődés alacsonyabb fokából eredően, egyrészt gazdaságilag erős polgári-vállalkozói osztály még nem alakult ki, a kézműiparos réteg társadalom-felfogása igencsak tradicionális alapokon nyugodott, másrészt a vállalkozói csoportok, éppen az Angliával szembeni versenyhátrány miatt rászorultak az állami protekcióra. Mindez természetesen tükröződik a kor nemzetgazdasági gondolkodásában is, így például a tradicionális társadalomkép határozza meg a gazdasági romanticizmus irányzatát, de a polgárosodás gondolata iránt elkötelezett Friedrich List munkásságában is kitüntetett szerepet játszik az állam protekcionista gazdaságpolitikája. A dolgozatunk első részében bemutatott kameralizmus gazdaságelméleti és gazdaságpolitikai irányzatánál említettek szerint az állami szerepvállalást támogató, s egyben kisebb-nagyobb mértékű autarkiát preferáló megközelítés így végighúzódik a német közgazdasági gondolkodáson.

A gazdasági romanticizmus fő képviselője, Adam Müller (1779–1829) porosz származású protestáns volt, aki Metternich szolgálatába állva katolizált, s a tőkés pénzgazdasággal szembe forduló, a középkor erősen katolikus, hierarchikus állam-berendezkedésére nosztalgijával visszatekintő, a céhek erkölcsi és közcélú társulásait, a zárt nagybirtokrendszert idealizáló, a foglalkozási ágak szerint szerveződő korporatív állam koncepciójának megfogalmazója lett.¹³ Az ő felfogásában az egyén csak sejt az államszervezetben, aki alá van vetve az állam által képviselt közérdeknek, tehát itt nem a korábban tárgyalt kameralista megközelítésről van szó, amelyben a bölcs fejedelem irányította államhatalom funkciója az alattvalók boldogságának biztosítása, itt a reláció szinte megfordul. A nemzetgazdaság külfölddel való kapcsolatában a minél teljesebb körű autarkiát tekinti ideálisnak, amelyben

¹¹ ERDŐDY (1993): i. m. 39–40.

¹² ERDŐDY (1993): i. m. 30.

¹³ BALOGH Ákos (2002): Gazdasági romanticizmus és Friedrich List. In BEKKER Zsuzsa szerk.: *Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)*. Budapest, Aula. 763.

csak a belföldön elő nem forduló nyersanyagok és nélkülözhetetlen termékek importja engedélyezett, éppen ezáltal is biztosítva a külföldi hatások kizárásával az állam mind teljesebb ellenőrzését, befolyását a társadalmi-gazdasági folyamatok felett (tehát nem csak egyszerű védővamos protekcionizmusról van szó).

Ezzel szemben, a reformkori magyar gondolkodásra – s elsősorban Kossuthra – nagy befolyást gyakorló – württembergi és protestáns – Friedrich List (1789–1846) munkásságában szó sincs az állam ilyen mértékű külföldtől történő elzárkózásáról és társadalom feletti ellenőrző szerepéről. Ő az iparos-tőkés érdekek képviselőjeként lép fel, – nem egy középkor iránti romantikából táplálkozó neofeudális rend képviselőjében – s éppen e társadalmi csoport és a nemzeti felemelkedés érdekében, a szabadpiaci erőket korlátozó – de nem kiiktató – gazdaságpolitikának, állami szabályozásnak a szükségességét vallja, az ország termelőeri fejlettségének szintje növelése érdekében, s ennek jegyében szorgalmazza a védővamos bevezetését, a gazdasági protekcionizmust. (Mint ahogy korábban láttuk, ez megjelenik Luther gondolkodásában is, természetesen nem ilyen explicit módon és elméleti kidolgozottsággal.)

List tulajdonképpen a liberalizmust a nemzeti alapú protekcionista gazdaságpolitikával ötvöző gondolkodóként jellemezhető, akinek nemzetgazdasági nézetei az alábbi jegyekben foglalhatók össze:

1. Tervezett gazdaságfejlesztés, vagyis az állam beavatkozása az egyéni gazdasági szereplőknek a nemzetgazdaság szempontjából kívánatos irányba terelése érdekében, mivel az egyedi szereplők ritkán képesek egyéni döntéseik alapján egy magasabb fejlettségi szint megvalósításához eljuttatni a nemzetgazdaságot (aminek történelmi előzményeként értékelhető az alattvalói boldogságáról gondoskodó fejedelem szerepe);
2. A termelőképeség előtérbe helyezése a fogyasztási képességgel szemben, vagyis a termelőerők kifejlettsége a fontos, nem az határozza meg a társadalom jólétét, hogy mit képes megvásárolni rövid távon, akár olcsóbban is külföldről (már Luthernél és a kameralizmusnál is láttuk a termelőképeség fontosságának megfogalmazását);
3. A verseny elvének túlhangsúlyozása helyett a verseny eredményének értékelése, így a társadalom összérdeke szempontjából nem feltétlenül üdvös volta esetében az állam beavatkozása, valamint az állam szerepvállalása az egyéni érdekek érvényesítése révén felmerülő extern hatások kezelésében (már Luthernél és a kameralistáknál is láttuk az állami szabályozás fontosságát);
4. A világ gazdaság szereplőinek harca a gazdasági dominanciáért, illetve fennmaradásért, így a nemzetek eltérő fejlettségi fokából következően a nemzetközi kereskedelemben a laissez faire elvének tagadása, amiből következik a gazdasági protekcionizmus létjogosultsága, ugyanakkor a védővamosrendszer nem statikus, hanem dinamikus fel fogása, és a versenyképesség eléréséig történő alkalmazhatósága.¹⁴

¹⁴ BALOGH (2002): i. m. 766–767.

Kautz Gyula a korabeli német közgazdaságtanra vonatkozó értékelésében megállapítja, hogy Smith és a klasszikus közgazdasági iskola hatását nem annyira győztesnek, legfeljebb megtermékenyítőnek lehet tekinteni, amennyiben egyes szerzők (Rau, Sartorius, Lüder, Kraus) munkásságára hatást gyakorolt, ugyanakkor a smithianizmus tanításaival szemben fellépő irányzatok befolyása igen nagy volt. Ezeket három csoportba sorolja: a feudálisreakciós ellenzék (Müller, Gentz, Fichte, Haller, Baader), a védvám párti Friedrich List képviselte irányvonal, és a nemzetgazdaságtan történeti irányzata csoportjába (Roscher, Knies, Hildebrand).¹⁵

A reformkori Magyarország közgazdasági vitáit, tekintve a német fejedelemségekhez képest is jelentős gazdasági elmaradottságot, szintén jelentős mértékben áthatotta a gazdasági rendszer átalakításának, a magyar gazdaság nyugat-európai mintaadó államokhoz történő felzárkóztatásának kérdése. A korszak Kautz Gyula periodizálásában két alkorszakként jelenik meg: megkülönbözteti az 1825–1840 közötti időszakot, a nagy reformeszmék érlelődésének és első vívmányai korszakának tekintve, illetve az 1840-es éveket, a nemzeties irányú reformtervezetek és küzdelmek idejét.¹⁶ A kor közgazdasági gondolatainak megjelenését tekintve három főbb műfajt lehet megkülönböztetnünk: egyrészt a Széchenyi által inspirált reformirodalmat, másrészt a didaktikus közgazdasági műveket, harmadrészt a gazdasági kérdésekkel is foglalkozó zurnalisztikát. A korszak szerzőinek közgazdasági irányultságát tekintve pedig megállapítható, hogy a merkantilista/kameralista nézetrendszer kiszorulása figyelhető meg, s megjelenik a smithi klasszikus nézetrendszer, illetve a listianus eszmék hatása.¹⁷ A korszakot illetően az utókor rendszerint – különösen a reformkor elejét tekintve – Széchenyi fellépésének szentel jelentős figyelmet, illetve – az 1840-es évek vonatkozásában – Kossuth és Széchenyi vitáitól hangos a szakirodalom, de a Széchenyit bíráló Dessewffy József, vagy az 1830-as évek politikai vitáinak egyik legtöbbször értékelt szereplőjének tekinthető Dessewffy Aurél munkássága kevésbé ismert, akárcsak Dessewffy Emil, akinek gazdaságpolitikai szerepvállalása átível a neoabszolutizmus időszakába is, s ő tekinthető talán a kor legműveltebb pénzügyi szakemberének, aki egyedüli szereplőként eredményeket tudott felmutatni a Habsburg-kormányzattal szemben. A korabeli magyar nemzetgazdasági irodalomra – így a Dessewffyék munkásságára is – érvényes az a megállapítás, hogy legfontosabb jellemzője a gyakorlatorientáltság, mert e korban az elméleti és az alkalmazott gazdaságpolitika nem vált ketté.

A korszak fő kérdését jelentő modernizáció és gazdasági felzárkózás felvetette a társadalom-gazdasági világkép újragondolásának szükségességét. A korabeli rendi felfogás tekintetében legalább két kérdés vetődött fel: egyrészt, hogy a Habsburg Birodalom gazdasági érdekei és a rendi érdekek mennyiben férnek össze, tehát az érdekharmónia vagy

¹⁵ KAUTZ Gyula (2004): *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*. Budapest, Aula. 453., 456.

¹⁶ KAUTZ Gyula (1868): *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Pest, Heckenast.

¹⁷ BEKKER Zsuzsa (2002c): Reformkor. In BEKKER Zsuzsa szerk.: *Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdetétől a II. világháborúig)*. Budapest, Aula. 141.

érdekaszimmetria kérdése, másrészt a rendi álláspont képviselője hogyan illeszthető össze a gazdasági felzárkózás igényével. Így kulcskérdéssé vált a földbirtokviszonyok rendezése, a nemesi adómentesség fenntarthatósága, illetve a közteherviselés bevezetése, ezzel szoros összefüggésben az államháztartás és a pénzrendszer szabályozása. A kereskedelmi élet tekintetében felmerült a szabadkereskedelmi és protekcionista álláspont ütközése, a céhrendszer fenntartásának és az iparfejlesztésnek a lehetőségei, de a gazdasági felzárkózáshoz nélkülözhetetlen tőke hiányának tükrében a bankrendszer és a tőkebehozatal kérdése is.

Széchenyi munkássága tükrözi a korban leginkább a nyugat-európai közgazdasági gondolkodás hatását, mert ismerte a kor angol, francia és német közgazdasági irodalmát, mindenekelőtt Smith, Say, Ricardo, Malthus, Sismondi, Bentham, Lotz és Nebenius munkásságát. Három legfontosabb munkája a *Hitel* (1830), a *Világ* (1831) és a *Stádium* (1833), amelyek reformkoncepciójának összefoglalását tartalmazzák. E három művében az általánostól halad a részletezés irányába. A *Hitel* jelentette a reformkoncepció első megfogalmazását, amellyel jelentős mértékben fellendítette a kor közgazdasági irodalmát, a Világban a *Hitel*ben kifejtett koncepció pontosításával, részletesebb kifejtésével találkozhatunk, illetve a *Hitel*t ért kritikákra – többek között Dessewffy József később bemutatandó *Taglalat* című művére – történő reflexiókkal. Emellett új reformjavaslatok (egyesülési eszme, központosítás, híd, központi pénzalap) tárgyalására is kitér e második jelentős művében. A praktikusabb fejtegetéseket tartalmazó *Stádium* tizenkét törvényjavaslatot fogalmaz meg, annak előfeltételeit és hatásait tárgyalja.¹⁸ A reformprogram kapcsán Bekker Zsuzsa felhívja a figyelmet arra, hogy Széchenyi munkásságában három, egymással szorosan összefüggő kérdés jelenik meg: egyrészt a nemzet erkölcsi, politikai, és anyagi súlyának megalapozása, másrészt a társadalmi és jogi szervezetnek a 19. század szellemének, kultúrájának megfelelő átalakítása, harmadrészt a közgazdasági rendszer gazdasági szabadság elvén történő átalakítása, a feudális szellemű intézmények eltörlése.¹⁹ Megállapítható, hogy a reformkorban Széchenyi gondolatvilága tükrözte leginkább a klasszikus közgazdasági iskola hatását, mert határozottan elvetette a gazdasági rendszer olyan kötöttségeit, amelyek szembehelyezkedtek a szabad forgalom elvével, és mert behatóan tanulmányozta mind a hazai feudális jellegű intézményeket, mind a később Kossuth munkásságára nagy hatást gyakorló, Friedrich Listhez kötődő védvamos elképzeléseket, s a német közgazdasági gondolkodás tekintetében is a nem romantikus iskolához kötődő szerzők munkásságát. Ugyanakkor arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy munkásságában egyfajta multidiszciplináris megközelítés figyelhető meg, a jogi, politikai tényezőknek fontos szerepet tulajdonított, és azoktól nem választotta el a gazdasági életre vonatkozó elképzeléseit. Mindemellett azt is érdemes hangsúlyoznunk, hogy Széchenyi reformelképzelései

¹⁸ BEKKER Zsuzsa (2002a): Gróf Széchenyi István. In BEKKER Zsuzsa szerk.: *Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdetétől a II. világháborúig)*. Budapest, Aula. 317–318.

¹⁹ BEKKER (2002c): i. m. 146.

az érdekharmónia alapján álltak, reformprogramját az Ausztriához fűződő viszony lehetőség szerinti minél kisebb megzavarásával kívánta megvalósítani.

Az 1840-es években a smithiánus felfogással szemben, egyre inkább megfigyelhető a Friedrich List nevéhez fűződő gazdaságpolitikai irányzat térhódítása, amely mindenekelőtt Kossuth Lajos munkásságára, felfogására gyakorolt jelentős hatást. Bár Bekker Zsuzsa felhívja a figyelmet arra, hogy Kossuth kezdetben Smith szabadkereskedelmi elképzeléseinek híve volt, de elolvasva List *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere* című művét, véleménye igen gyorsan megváltozott. Széchenyi munkásságával összehasonlítva Kossuth tevékenységét, két lényeges különbségre kell felhívunk a figyelmet: egyrészt határozottan gyakorlati javaslatokkal lépett színre, sohasem írt gazdaságelméleti tanulmányt, bár egyfajta egységes koncepció felsejlik programja mögül, másrészt az Ausztriához fűződő viszony tekintetében az érdekharmónia helyett az érdekaszimmetria álláspontját képviselte.²⁰ Kossuth, Listhez hasonlóan nemzeti rendszerben gondolkodott, a nemzeti termelőerőkben látta egy nemzet gazdagságának alapját, alapvető kérdésnek tartotta Magyarország mezőgazdasági jellegű országból iparosodott országgá fejlesztését, s ennek rendelte alá gazdaságpolitikai elképzeléseit. Egységes nemzetgazdaság-fejlesztési koncepciójának főbb elemei az alábbiak voltak: nemzeti iparfejlesztés, infrastruktúra-fejlesztés, védvámpolitika és erős állam. A nemzeti iparfejlesztés koncepciójához szorosan kapcsolódott a védegyeleti mozgalom, bár ennek inkább politikai, mint gazdasági jelentősége volt, illetve fontos elemként jelent meg a védővámok alkalmazása. Friedrich Listhez hasonlóan Kossuth is dinamikusan, s nem statikusan fogta fel a védvámrendszert, tehát mindaddig elfogadta létjogosultságát, ameddig a hazai ipar fejlettsége el nem éri a nyugat-európai ipar szintjét, de miután versenyképessé vált, nem látta létjogosultságát a vámvédelemnek. Infrastruktúra-fejlesztési koncepciója is a versenyképesség biztosításához kapcsolódik, a megfelelő közlekedési rendszer kiépítése a szállítási költségek alacsony szinten tartását szolgálja felfogásában, s ebben az államnak is jelentős szerepet szán: egyrészt az állami szabályozás kiterjedhet a szállítási költségek alacsony szinten tartására, másrészt az állam az építkezésekben is részt vehet, amelyet államkölcsonból finanszírozhat. Az állam szerepét illetően fontosnak tekintette a jól működő adórendszer kiépítését, amely szintén megfelelő forrásokat biztosíthat az iparfejlesztés céljaira. Mindemellet az ipari és kereskedelmi élet finanszírozását illetően, a bankrendszer jelentőségét is felismerte, és ennek tükrében kezdeményezte az önálló magyar jegybank megeremtését.²¹ Kossuth gazdaságfejlesztési koncepciójának az iparosodott ország megvalósítására vonatkozó elképzelései rokonságot mutatnak a 18. század második felében fellépő, korábban bemutatott szerzők munkásságával, akik szintén kárhoztatták a mezőgazdasági termelésre koncentrááló korabeli gazdaságstruktúrát. Az állam jelentős gazdaságfejlesztő és gazdaság szabályozó szerepe szintén viszatérő gondolati elemként értékelhető, hiszen az állami befektetések segítségével történő

²⁰ BEKKER (2002c): i. m. 154.

²¹ BEKKER Zsuzsa (2002b): Kossuth Lajos. In BEKKER Zsuzsa szerk.: *Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdetétől a II. világháborúig)*. Budapest, Aula. 312–313.

iparfejlesztés gondolata megjelent már Szapáry János munkásságában is, az iparfejlődés védvámok segítségével történő támogatása pedig Skerlecz Miklós műveiben.

3. A DESSEWFFYEK GAZDASÁGELMÉLETI ÉS GAZDASÁGPOLITIKAI JELENTŐSÉGE

Gróf Dessewffy József (1771–1843) államférfi és író, gróf Széchenyi István színre lépésétől legnagyobb ellenfele, konzervatív oldalról, munkássága, Kautz Gyula értékelése szerint „*a legalaposb s legilletékesb kifejezését képezi az ó-magyar politikai iskolának, s az utolsó jelentékenyebb hangot, mely hazánkban a közgazdaság terén az ó rendszer fentartása és igazolása mellett emeltetett*”.²²

Dessewffy József Sáros vármegyében, Krizsánban született. Tanulmányait Kassán, Kolozsváron és Pesten folytatta, s mind irodalmi/bölcseleti, mind állam- és jogtudományi műveltségével kivált kortársai közül. Közéleti tevékenységében is e kettősség hatása érvényesült, hiszen az irodalmi és tudományos életben legalább olyan aktív szerepet vállalt, mint a politikai életben. Kassán irodalmi központot kívánt létesíteni, ennek érdekében megalapította a *Felső-magyarországi Minerva* folyóiratot, amelybe ő maga is írt verseket, nyelvészeti, történelmi, gazdasági cikkeket, s fellépett írásaival az Orpheus, az Erdélyi Múzeum és egyéb szépirodalmi folyóiratokban. Rendszeresen jelentek meg írásai az Akadémiai Évkönyvekben és a Tudományos Gyűjteményekben, így például ez utóbbiban, Berzeviczy Gergely *Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels* című munkájának fordítása.²³ Mindez rámutat Dessewffy József igen széleskörű tájékozottságára, mivel kellőképpen ismerte korának közgazdasági problémáit.

A politikai életbe igen fiatalon bekapcsolódott, gróf Sztáray Mihály, szabolcsi főispán kíséretében részt vett az 1790. évi budai országgyűlésen, majd az 1802. évi országgyűléstől Sáros, Zemplén, illetve Szabolcs vármegye követeként vállalt aktív szerepet, a reformkorszak konzervatív pártjának elismert tekintélyeként. Az 1802. évi országgyűlésen az alkotmányos formák megtartása mellett érvelt, és tiltakozott a katonaság létszámának az országgyűlés megkérdése nélkül történő felemelése ellen, az 1807. évi országgyűlésen kerületi jegyzőnek választva, része volt a legfontosabb országgyűlési iratok szerkesztésében. Az 1811–12. évi országgyűlésen heves ellenzéki beszédet tartott az adózás ügyében, követelvé, hogy az országtól nagyobb áldozatot ne kérjenek, míg az alkotmányos sebek nem orvosoltatnak. Még erélyesebben tiltakozott a pénzdevalváció ellen, amelyben a tulajdon eszménye elleni súlyos jogsérelmet látott. Sürgette a kényszerárfolyamú papírpénzek bevonását és követelte a bányákból termelt arany és ezüst pénzzé veretését, és külföldre kerülésének megakadályozását. A pénz értékének leszállítása tárgyában írt egy latin nyelvű értekezést, amelyet kéziratként terjesztett követétsai között,

²² KAUTZ (1868): i. m. 306.

²³ FERENCZY József (1897): *Gróf Dessewffy József életrajza*. Budapest, A szerző kiadása. 41–95.

mivel nyomtatásban történő megjelenését a cenzúra megakadályozta volna. Évtizedeken keresztül az alkotmányosság védelmében, a nemzet jogai és a haza szabadsága mellett tört lándzsát, Eötvös József értékelése szerint azok közé tartozott, akiknek az ősöktől ránk maradt szabadság és nemzetiségünk fenntartása köszönhető.²⁴

Íratai között egy nagyobb tudományos munka tervezete található, amelynek tanúsága szerint behatóan elmélkedett az ország kultúrpolitikai állapotáról. A tíz szakaszra tervezett munkában fejtegetni szándékozta a köznevelés, a vallási felekezetek, az ipar és kereskedelem, a közutak, a parasztok és nemesek helyzete, az igazságszolgáltatás és az adózás ügyét. E szakaszok közül végül is csak az első fejezetet dolgozta ki, a köznevelésről.

A nemzetgazdasági irodalomban A „Hitel” című munka *taqlalatja* tette nevét ismertté. Közgazdasági gondolkodásában érezteti hatását a kameralista gondolatrendszer, fontos szerepet tulajdonítva a külkereskedelmünk felvirágzását akadályozó vámrendelkezések megszüntetésének, a kül- és belkereskedelem élénkülése, a nemzeti jólét emelkedése és a népesség szaporodása közötti szoros kapcsolat bemutatásának. Széchenyivel folytatott vitájában felhívja a figyelmet a birtokkötöttség előnyeire, a földbirtokforgalom veszélyeire, s az ősi birtokintézmények, a jobbágyviszonyok – robot, dézsma, kilenced – mellett emel szót. Egyetért viszont Széchenyivel a céhek káros, a nemzet emelkedését akadályozó voltában, s elfogadja a nemességnek a kereskedelem fejlődését szolgáló úthálózat fejlesztéséhez, és a belső igazgatási költségek viseléséhez történő hozzájárulását. Visszatérően kritika tárgyává teszi a megromlott ausztriai pénzügyi viszonyokat, s ítéletet mond a devalváció felett. Így már a bevezetésben felhívja a figyelmet arra, hogy a szerzőnek – mármint Széchenyinek – illetet volna meggondolnia, hogy a magyar birtokos társadalom eladósodottságának nem éppen a megromlott pénzügyi viszonyokban rejlik-e az oka, nem pedig tékozló magatartásában. A devalvációt követően az adósok jövedelmei lecsökkentek, a tartozásaik visszafizetésével kapcsolatos problémák miatt a hitelezők is nehezebb helyzetbe kerültek, ez pedig egyrészt az újabb hitelek nyújtását fogta vissza, másrészt arra vezetett, hogy a hitelezők uzsora útján próbáltak segíteni magukon. A magánhitel-rendszer megrendülése viszont nem elválaszthatatlan a közhitel-rendszer, tehát az államháztartás helyzetétől, így annak rendezése nélkül a hitelviszonyok sem javulhatnak. Ugyanakkor – bár elismeri a hitelezés szerepét Anglia felvirágoztatásában, de éppen Széchenyivel egyetértve, miszerint az egyes nemzeteknek rövidebb-hosszabb időre van szüksége bizonyos intézményekhez alkalmazkodni – a korlátlan hitelezés gondolatát nem teszi magáévá, a birtokos társadalom esetében ragaszkodik a tiszta jövedelemre alapozott hitelezés kizárólagosságához. Véleménye szerint mindenkor biztosítani kell azt, hogy a birtokos adósságának mértékére vonatkozó információ nyilvános legyen, és a hitelező csak a birtok éves tiszta jövedelmének háromnegyedére tehesse rá a kezét, illetve hogy a birtok, az épület, s az egyéb tőkejavak nem, csak a termények legyenek végrehajtás alá vonhatóak. A familiák konzervációjáról írva annak a nézetének ad hangot, amely szerint a hitelrendszer működtetése összefér az ősiség intézményével, hiszen

²⁴ Eötvös József (1868): *Magyar írók és államférfiak (Emlékbeszédei)*. Pest, Ráth. 62–63.

az biztosítja a sokkal jobb összeköttetést a kormányzat, illetve a múlt, jelen és jövő generációk között, s egyébként sem a hitel határtalansága a cél, hanem annak csak az elegendő mértéke. A robottal kapcsolatos fejtegetésében is utal arra, hogy a megváltásból rendelkezésre álló tőkék vonatkozásában mi lenne a garancia arra, hogy egy újabb devalváció nem olvasztaná el azt is. Így addig, amíg a devalvációk ellen, minden időkre vonatkozóan garanciák nem állnak fenn, a megváltás sem lehetséges. A nemzeti bankról szóló fejezetben annak a véleményének ad hangot, hogy a gazdaság felvirágoztatásához önmagában a megfelelő bankjegyforgalom nem elegendő, hiszen a magyar gazdaság tőkehiánnyal küzdve, külföldi tőke bevonására kényszerül, amely megfelelő befektetéseket finanszírozva kitermelhetné azok 3–4%-os kamatköltségét, s hosszú távon olyan belső tőkeképződést biztosítana, amely lehetővé tenné a belső hitelforgalom fellendítését is.²⁵ Dessewffy közgazdasági felfogása így tükrözi az előző évszázad kameralista megközelítését, és a rendi kötöttségek fenntartásának szükségességét, különös tekintettel az agrárium életére, a földbirtokviszonyok, a jobbágyi kötöttségek fenntartására, és ehhez szorosan kapcsolódva a hitelezés tekintetében igen óvatos álláspontot képviselt. Két szempontból viszont ezen túllép: egyrészt határozottan károsnak ítéli a céhek szerepét, hasonló álláspontot képviselve Almásy Pál, illetve Berzeviczy Gergely korábban ismertetett nézeteihez, másrészt az infrastruktúra fejlesztése érdekében elfogadja a nemesség közkiadásokhoz történő hozzájárulását. A német romantikus iskola feudális-reakciós felfogását nemcsak ezekben a pontokban nem tette magáévá. Lényeges gondolat nála a tőkeforgalom szabadsága, – a külkereskedelmi forgalom szabadsága mellett – szemben a romantikusok zárt gazdaságra vonatkozó elképzelésével. A külkereskedelmi szabadság fontossága mellett viszont Dessewffy hangsúlyozza az arisztokrácia fényűző életmódjának káros voltát, amely jelentős importfogyasztást eredményez. A tőkebeáramlás fontosságának hangsúlyozásával ráadásul úttörő szerepet játszik, elismeri a hazai tőkeszegénység problémáját, s ennek leküzdésében – szemben Skerlecczel vagy Kossuthal – nem az állami-, hanem a külföldi tőkebefektetések lehetőségét villantja fel.

Dessewffy József munkája Széchenyi koncepciójának számtalan lényegi elemét, s szakszerűtlen megfogalmazásait bíráló kritikai észrevételei kitérítettek szerepet játszottak abban, hogy ösztönözzék Széchenyit nézeteinek átgondolására, és azok teoretikusabb megalapozására.²⁶

Fiai közül Aurél (1808–1842) a magyar főrendi ház konzervatív pártjának egyik vezéralakja, jeles zsrnaliszta, Emil (1814–1866) a reformkor és a neoabszolutizmus korszakának kiváló nemzetgazdasági szakírója.

Gróf Dessewffy Aurél (1808–1842) gróf Dessewffy József legidősebb fiaként 1808-ban született, a Zemplén vármegyei Nagymihályon. Ferenczy József szavaival méltatva: „Századunk egyik legnagyobb államférfia, gróf Széchenyi István, az általa tervezett Magyar Pantheonban legelőször gróf Dessewffy Aurél számára kért helyet.”²⁷ A magyar politikai

²⁵ DESSEWFFY József (1831): A „Hitel” című munka taglalata. Kassa, Werfer Károly.

²⁶ BEKKER (2002c): i. m. 148.

²⁷ SZÉCHENYI István (1843): Üdvölede. Gróf Dessewffy Aurél hátrahagyott némi iromány-töredékivel.

*hírlapirodalom megalapítója, a kitünő tollú publicista, a mindenkit magával ragadó szónok, s egy időben az egész nemzet vezetője.*²⁸

Fordulópontot jelentett életében az 1825. évi országgyűlésen való részvétele atyja kíséretében, ahol többek között megismerkedett Széchenyivel és Wesselényi Miklóssal is. Tanulmányai befejezése után az udvari kancelláriához került fogalmazó-gyakornoknak, kezdetben buzgón élve hivatalos teendőinek, nagy örömmel fogott a nyilvános politikai ügyek tanulmányozásához, de szűkre szabott működési köre egyre kevésbé elégítette ki érdeklődését.²⁹ 1830-ban gróf Reviczky Ádám főkancellárt kísérte a pozsonyi országgyűlésre, majd hosszas huzavona után 1832-ben kinevezték titkárrá a helytartótanácsához, Budára. E munkakör sem elégítette ki érdeklődését, ezért követségre törekedve fellépett Zemplénben, – éppen Kossuthtal szemben – de nem járt sikerrel. Az 1839. évi országgyűlésre készülve emlékiratot nyújtott be a kormánynak, összeállította a legfontosabb teendők sorozatát, benne az ország anyagi helyzetének sürgős javítását hangsúlyozta, nem tartva elegendőnek a kormány részéről a feladatok felsorolását, hanem pozitív javaslatokat sürgetett. E munkájával felhívta a kormányférfiak figyelmét, így felajánlották neki a Sáros vármegyei választásokon kormánypárti jelöltként történő indulás lehetőségét, de a választásokon ismét alul maradt, így az 1839–40. évi országgyűlésen ismét a főrendi táblán jelent meg.³⁰ A kormányzat az országgyűlésen tett szolgálataiért megjutalmazva kinevezte a büntető törvénykönyv kidolgozására alakított bizottság tagjává, s a külföldi börtönrendszerek tanulmányozása céljából tanulmányútra küldte. Külföldi utazása nagy jelentőségű volt államférfiúi látóköreinek bővülése szempontjából, s későbbi közéleti pályája során is gyakran emlékezett vissza az angol parlamenti tárgyalások menetére.³¹

Míg tanulmányúton volt, idehaza a hírlapirodalom egyre nagyobb szabadságot kezdett élvezni, amelyek között a szabadelvű *Pesti Hírlap* és a konzervatív párt *Világ* című folyóirata töltött be egyre nagyobb szerepet. Széchenyi kezdte meg az irodalmi harcot a *Kelet Népe*vel, amely mellett, illetve ellen egész irodalom támadt, s Dessewffy felismerte, hogy Kossuth *Pesti Hírlap*ját nem könyvekkel, hanem szintén hírlappal lehet csak ellensúlyozni. A *Világot* átalakította a *Pesti Hírlap* ellenesévé,³² a józan haladástól nem irtózó konzervatívok (az úgynevezett fontolva haladók) pártlapjává, s a kor egyik legjelentősebb publicistájává vált. Dessewffy a lassú, fontolva haladás hívének vallotta magát, és eszközeire nézve teljesen eltért Kossuthtól és Széchenyitől is; a vármegye hatáskörét szűkítendőnek és nem kibővítendőnek tartotta, az arisztokráciában pedig nem bízott, mert ezt nemzetiségéből kivetkezettnek tartotta. Kormánypárti volt tehát, de egy új kormánypárt létesítésére törekedett, amely nem idegenkedik a szükséges reformok életbeléptetésétől. A vármegye ellen

²⁸ DESSEWFFY Aurél (1887): *Gróf Dessewffy Aurél összes művei (sajtó alá rendezte, életrajzzal és jegyzetekkel kísérte Ferenczy József)*. Budapest, Méhner Vilmos. V.

²⁹ DEÁK Farkas (1885): *Gróf Dessewffy Aurél életrajza*. Pozsony, Stampfel. 10–11.

³⁰ DESSEWFFY Aurél (1843): *Néhány nevezetesebb darab gróf Dessewffy Aurélnak hátrahagyott eredeti magyar munkáiból és országgyűlési beszédeiből*. Pest.

³¹ DESSEWFFY Emil (1857): *Koszorú gróf Dessewffy Aurél emlékének. Füzék tisztelői és baráti*. Pest, Heckenast. 42–45.

³² KAUTZ (1868): *i. m.* 342.

többször is éles támadást intézett, különösen akkor, ha a vármegyei intézkedések az állami közigazgatás tevékenységét akadályozták. A konzervatív párt számára ugyanis az állami adminisztráció reformja kitüntetett jelentőséggel bírt, e kérdést a legfontosabb nemzetgazdasági kérdéseknél is fontosabbnak tartották, ebben a kérdésben voltak valóban haladás-pártiak, egyébként a status quo fenntartásának szükségességét hirdették.³³

1832-ben jelent meg Emil és Marcel fivéreivel közösen írt tanulmányuk, atyjuk védelmére, miután a *Taglalat* című művéért Széchenyi oly erősen megtámadta Dessewffy Józsefet.³⁴ A Világban 1841. augusztus 18-ától írt cikkei később *X. Y. Z. könyv* cím alatt, egybegyűjtve is megjelentek.³⁵ Közgazdasági nézeteiben édesapjához hasonlóan alapvető problémaként jelenik meg a devalváció végrehajtása, amely felborította az állami- és magánpénzügyek rendszerét. Ő is fontosnak tekintette az utak és csatornák építését, mégpedig szintén Magyarország külkereskedelmi lehetőségeinek tükrében, illetve a belkereskedelem fellendítése szempontjából is, emellett atyjához hasonlóan elfogadhatónak tekintette a hídvár és a kereskedelmi utak építését, fenntartását szolgáló vámok nemesség általi fizetését. A nemesség generális adómentességét ugyanakkor alkotmányos kérdésnek, a védelmi rendszerrel szorosan összefüggő tényezőnek tekintette. Édesapja véleményével egyezően úgy ítélte meg, hogy a magyar jobbágyság úrbéri terhei méltányosak, és a földesúr-jobbágy viszony szintén szorosan összefügg a magyar alkotmányos hagyományokkal, a megváltás pedig nem lehet kötelező, csak önkéntes, a nemesség teljes mértékű kárpótlásával történhet, s nem épülhet papírpénz hatalmas tömegének kibocsátására, mert az a korábbiakhoz hasonlóan veszélyeket hordoz magában.

Gróf Dessewffy Emil (1814–1866) – gróf Dessewffy József harmadik fia és gróf Dessewffy Aurél testvére – államférfi és nemzetgazdasági szakíró, Kautz Gyula értékelése szerint „bármennyire törekszik is bizonyítani, hogy pártokon kívül és felül áll, mint határozottan konzervatív s aristokratiai irányú publicista jelentkezik”.³⁶ Dessewffy Emil Eperjesen született, iskoláit Kassán végezte, tanulmányainak irányára nagy befolyással volt édesapja példája, s a szülői házban megfordult politikusok és írók széles köre. Atyjához hasonlóan kedvelte a klasszikus tanulmányokat, a latin remekírókat, de legkedvesebb tárgyai az államtudományok különböző fajai voltak. Iskolái elvégzése után hosszabb európai tanulmányúton vett részt, majd hazatérését követően Szabolcs vármegyében gazdálkodott, bekapcsolódott a vármegyei közéletbe, tiszteletbeli főjegyzővé nevezték ki. A vármegyei és országos közéletben aktív szerepet vállalt, mint a mérsékelt konzervatív párt egyik vezéralakja, a nemzeti jólét felvirágzásáért küzdött, de ezt a kormány hozzájárulásával akarta előmozdítani. Vaderna Gábor felhívja a figyelmet arra, hogy Dessewffy József, Dessewffy Aurél, illetve Dessewffy Emil a korabeli konzervativizmusnak három válfaját tesztítették meg, másképpen viszonyultak a vármegyék szerepéhez, illetve a kormányzathoz

³³ DESSEWFFY A. (1887): *i. m.* XLV–XLVII.

³⁴ DESSEWFFY Aurél – DESSEWFFY Emil – DESSEWFFY Marcel (1832): *Néhány szó a közönséghez a Hitel, Taglalat és Világ ügyében.* Kassa.

³⁵ DESSEWFFY Aurél (1841): *X. Y. Z. könyv.* Pest.

³⁶ KAUTZ (1868): *i. m.* 359–360.

való viszonyuk is eltérő volt. Ehhez szorosan kapcsolódóan, a Habsburg Birodalomba való integrálódás, az érdekharmónia versus érdekaszimmetria tekintetében is más-más álláspontot képviseltek. Amíg Dessewffy József konzervatív ellenzékiése sok esetben kritikus volt a birodalmi központtal szemben, addig Aurél az udvari politikát kívánta a maga képeére formálni, Emil pedig kifejezetten birodalmi keretekben képzelte el Magyarország sorsát.³⁷ Az 1848. évi eseményekben szerepet nem vállalt, a forradalom ellenkezett az elveivel, de a nemzeti felkelés leverését követően mindent elkövetett hazánk ősi intézményeinek megmentése érdekében. A régi törvényes alkotmány visszaállítása céljából többször is emlékiratot dolgozott ki, s nyújtott be az uralkodónak, de meghallgatásra nem találva visszavonult, s a gazdálkodásnak szentelte életét. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek egész életében lelkes vezéralakja volt, 1835-ben választmányi tagjává, 1845-ben ismeretterjesztő és földművelési osztályának elnökévé választották, s 1857-ben részt vett az egyesület újjászervezésében. Elnöke lett az összes Tisza-szabályozási társulatok közös nagygyűlésének (1857). Különös érdemeket szerzett – Lónyay Menyhért és Csengery Antal közreműködésével – a földbirtokhitel rendezés, s a Magyar Földhitelintézet alapítása körül (1862), amelynek elnöke is lett, s annak működésében az általa még az 1840-es évek elején megfogalmazott elveket érvényesítették. Az 1855-ben új életre kelt Magyar Tudományos Akadémia elnökévé választották, amelynek 1843 óta levelező tagja volt, 1858-ban pedig tiszteletbeli tagjává is megválasztották.³⁸ A hatvanas években visszatért a politikai életbe, a kiegyezés egyik előkészítője volt, konzervatív oldalról. Az 1848 előtti alkotmányt részben visszaállító 1860. évi októberi diploma részben az ő tevékenységének eredménye. 1861-ben Pozsony országgyűlési képviselőjévé választották, és Deák Ferenc felirati pártjához csatlakozott, de a kiegyezést már nem érthette meg.³⁹ Deák Ágnes felhívja a figyelmet arra, hogy Dessewffy Emil a diploma szövegének előkészítésében ugyan szerepet vállalt, attól viszont elzárkózott, hogy aktív hivatalnokként vegyen részt az új kormányzati kurzusban, s viszonyulása ambivalens volt a megszületett októberi diplomához, annak több pontja a politikai berendezkedés tekintetében eltért az ő helyesnek tartott álláspontjától.⁴⁰

Mint korábban írtuk, 1832-ben jelent meg Aurél és Marcel fivéreivel közösen írt tanulmánya édesapjuk védelmére,⁴¹ miután a *Taglatat* című művéért Széchenyi oly erősen megtámadta Dessewffy Józsefet. Politikai és nemzetgazdasági cikkei előbb a konzervatív *Hirnök*ben, illetve a *Századunk*ban jelentek meg, majd gróf Dessewffy Aurél 1842-ben bekövetkezett halála után átvette a fivére által alapított *Világ* szerkesztését.⁴² 1844–1847 között az általa alapított Budapesti Hiradó főszerkesztője volt. 1849 után – a magyar sajtó szünetelése miatt – német lapokban, különösen a bécsi Lloydban jelentette meg írásait.

³⁷ VADERNA GÁBOR (2017): A konzervativizmus három útja. *Századok*, 151. évf. 3. sz. 493–496.

³⁸ DESSEWFFY EMIL (1866): *A Magyar Tudományos Akadémia és nemzetiségünk feladatai*. Pest, Ráth.

³⁹ EÖTVÖS JÓZSEF (1867): *Néhai gróf Dessewffy Emil akadémiai elnök emlékezete (A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 11. kötet)*. Pest. 245–267.

⁴⁰ DEÁK ÁGNES (2017): Dessewffy Emil újfajta közvetítő szerepben – 1860–1861. *Századok*, 151. évf. 3. sz. 549–550.

⁴¹ DESSEWFFY AURÉL – DESSEWFFY EMIL – DESSEWFFY MARCEL (1832): *i. m.*

⁴² KAUTZ (1868): *i. m.* 342.

Legyőzve az ellenszenvet, amelyet minden tisztán elméleti spekuláció iránt érzett, szorgalommal és kitartással megismerkedett a nemzetgazdaságtan minden rendszerével, amely Adam Smith óta felmerült, de csak azért, hogy gyakorlati céljai elérésére alkalmasabbá tegye magát. Magára a tudományra gyakorolt befolyása kevésbé jelentősnek mondható, ugyanakkor talán senki sem volt a korszakban Magyarországon, aki többet tett volna azért, hogy nemzetgazdasági kérdésekben helyes nézetek terjedjenek el, s szakírói működése 25 esztendeje során alig találni olyan fontosabb gazdasági kérdést, amelyben ne foglalt volna állást, s amelyre ne gyakorolt volna döntő befolyást.⁴³

Első, önálló alakban megjelent munkájában, az *Alföldi levelek*ben komplex módon kezeli a mezőgazdaság kérdéseit (úrbéri ügy, örökválság), a közlekedési és az adóügyet, illetve a bankkérdést, bemutatva, hogy a mezőgazdaság, az államgazdaság és a hitelügy fejlődése között milyen szoros kapcsolat létezik, s hogy a birtokjogi rendszer megváltoztatása csak az összes adó-, közlekedés- és földhitelügyi intézményeink átalakításával együttesen hajtható végre. A mű eredetileg 12 levél formájában jelent meg a *Századunkban*, amely később összefűzve és toldalékkal kiegészítve került kiadásra, s a kor egyik legértékesebb munkájának tartották.⁴⁴

A III. levélben az úrbéri ügy és örökválság kérdésében – atyjához és fivéréhez hasonlóan – a földesúr teljes, a jobbágy önerejéből történő kielégítésének híve, s véleménye szerint ez csak fokozatosan történhet, s nem a Kossuth által kiadni javasolt papírjegyek útján, mert azok illő alap hiányában tulajdonképpen kényszerített forgású papírpénzzé válnának, értéktelenek volnának. Széles nemzetközi kitekintésre vall, hogy a jobbágykérdés rendezését illetően a württembergi törvényhozást állítja példaként a kor közvéleménye elé. A bankkérdés vonatkozásában a X. levélben azon panasznak ad hangot, miszerint Magyarországon nem állnak rendelkezésre pénzüintézetek, amelyek a hitelkapcsolatok bővítését, s az intenzívebb pénzforgást lehetővé tennék, ebből következően a magyar kereskedők 12–24%-os kamat mellett jutnak hitelhez, szemben a szomszédos Ausztria 4–5%-os kamatszintjével. Így elméletileg sem fogadja el, hogy a bankjegykibocsátásra csak egy banknak lehetne jogosítványa, s kényszerített forgása legyen ezeknek a jegyeknek, tekintettel arra, hogy a bankjegyek értékállóságát nem ez biztosítja, hanem az, hogy a kellő mennyiségnél nagyobb tömegben nem kerülnek kibocsátásra, ezt pedig több-bankrendszer mellett is biztosítani lehet. A hitelintézeteket tárgyaló harmadik függelékben nem fogadja el Fogarassy *Magyar Bankjával* kapcsolatos elképzeléseit, miszerint lehetne háromszor annyi jegyet kibocsátani, mint amekkora tőkefedezettel a bank bír, hiszen így a közönség bizalmát nem lehetne fenntartani a bankjegyek iránt. Hasonlóképpen azt az ideát is elutasítja, miszerint háziadó-pénztárak szolgálhatnának bankalapul, egyrészt így a közadó szolgálna alapul, amelyet kockáztatni nem szabad, másrészt így a bank csak országos lehet, az országos bankok pedig több viszontagságnak vannak kitéve, mint a magánbankok, továbbá véleménye szerint a jegybanknak a kormány befolyásától függetlennek kell lennie.

⁴³ EÖTVÖS (1867): *i. m.* 250.

⁴⁴ BEKKER (2002c): *i. m.* 151.

Ugyanakkor korainak tartja magyar jegy kibocsátó bank felállítását, hiszen a közönség a korabeli Magyarországon bankügyekben még nagyon nem járatos, így tanulóidőt kell számára biztosítani a bankszisztéma megértéséhez, amint e nézetének korábban édesapja is hangot adott. Így egyelőre elegendőnek tartja két intézet felállítását, egyrészt az akkor kezdeményezett pesti kereskedelmi bankét a rövid távú kereskedelmi hitelezés céljára, másrészt egy földhitelintézetét.⁴⁵ Ezzel az álláspontjával jelentős mértékben ütközik Kossuth felfogásával, aki sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított az önálló magyar jegybank felállításának.

A kereskedői érdekeket szolgáló bank mellett sokkal fontosabb kérdésnek tekintette a földhitelezés kérdését. A földhitel biztosítása érdekében a porosz zálogjegyrendszer meghonosítását javasolja, amelynek bevezetése az ősiség intézményének fenntartása mellett is lehetséges lenne. Ebbe az intézménybe tömörülne az ország összes földtulajdonos nemese és királyi városa, a törvényhozás felügyelete mellett, s ingatlanhiteleket nyújtanának zálogjegy-kibocsátások segítségével, amelyek tőkésért és kamataiért a teljes fenti kör, összsvagyonával felelne. A kibocsátott zálogjegyek részben külföldi tőkék bevonását biztosítanák, részben árvapénztári és alapítványi pénzek felszívásával helyeztetnének el, s az örökváltásra befizetett megváltási pénzeket is ezekbe a zálogjegyekbe kellene fektetni.⁴⁶ Így hazánkban először – az európai tudomány és gyakorlat álláspontja szerint – ő vetette fel a földhitelbank szükségességét és alapeszméit, amelyet – a hitelfeltevőre és a tőkebirtokosra egyaránt előnyös volta miatt – az ősiségnek törvényhozási úton történő eltörlését megelőzően is bevezethetőnek vélt. Dessewffy tervezete alapján fogalmazódott meg 1843-ban országgyűlési törvényjavaslat a jelzáloghitelezésről és földhitelintézet felállításáról, de az udvar ellenállása miatt a javaslat elbukott, majd az 1848. évi XIX. törvénycikk szabályozta földhitelintézet felállítását, de a bukott szabadságharc miatt a megvalósításra nem került sor, így végül 1862-ben állt fel a Magyar Földhitelintézet, Dessewffy Emil elnökletével.⁴⁷

A közlekedési ügyet mind elméleti, mind praktikus szempontból vizsgálta, a közlekedési rendszer kiépítésében inkább az állam általi beruházásnak tulajdonított elsőbbséget, a magánvállalkozás útján történő építéssel szemben. Tekintettel a feladat magas tőkeigényére, az állami építési rendszert is csak kölcsönfelvétel útján látta működtethetőnek, s elsőként fogalmazta meg, hogy az államadósság nem baj, vagy veszteség, hanem – feltételezve a kölcsönvett tőke produktív módon történő hasznosítását – kifejezetten előnyös. A magánépítési rendszer vonatkozásában felhívja a figyelmet a szállítási intézetek monopolisztikus jellegének veszélyeire, s így javaslattal él a viteldíjak maximumának hosszabb időre történő megállapítására.⁴⁸ Korábban édesapja fogalmazta meg a külföldről felvett magánhi-

⁴⁵ DESSEWFFY Emil (1842): *Alföldi levelek (1839–40) és néhány toldalék (1841)*. Magyar Királyi Egyetem, Buda.

⁴⁶ DESSEWFFY E. (1842): *i. m.*

⁴⁷ BÜKY József (1937): *Ausztria papírpénzkibocsátásának története a 18. század közepétől 1850-ig*. (Doktori értekezés, benyújtva a m. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán). Budapest. 70.

⁴⁸ DESSEWFFY E. (1842): *i. m.*

telek vonatkozásában, hogy az nem okoz problémát, ha az ebből megvalósított befektetések által hozott magasabb jövedelmekből 3–4 %-os kamatot fizetünk külföldre. A viteldíjak maximumának hosszabb időre történő megállapítása pedig kapcsolódik List, illetve Kossuth gondolatrendszeréhez, akik az export-versenyképesség szempontjából fontosnak tartották a szállítási költségek állami szabályozását.

Későbbi munkájában, a *Parlagi eszmék*ben, fentiekhez hasonlóan a közlekedési ügyet és az ehhez kapcsolódó pénzügyeket országos hatóság kezelésébe javasolja vonni, s kijelöli a konkrét építési feladatokat is. Országot behálózó kőútrendszer, vízszabályozás, Duna–Tisza csatorna, fiúmei kikötő javítása, két vasút, az egyik az Al-Dunától a magyar tengerpartig. Az adóügy kérdésében a magyar nemességnek a megyei házi pénztár terheiben történő részesedését látja szükségesnek, s csak a közigazgatás költségeit tekinti – az egyébként nehezen kivethető és behajtható, aránytalanságokra vezető – direkt adókból fedezendőknél, ugyanakkor az országos közlekedési eszközök, a szellemi és közoktatási érdekek biztosítására közvetett adók – például lajstromozási díjak (bélyegek), vámok, fogyasztási adók – kivetését javasolja.⁴⁹

Fizessünk! Mennyit becsülettel elbirunk, magunknak, magunkért című munkájában az ország önrendelkezése alá tartozó „közfinanszvia” mielőbbi felállítását javasolja – évenként 5–6 milliót számítva –, s az indirekt adózás tárgyában a dohány megadóztatását tartotta idősezerű feladatnak.⁵⁰ Mind ebben, mind *A magyar vám- és kereskedési ügy* című dolgozatában – atya nézeteivel azonos módon – antiprotekcionisztikus és forgalomszabadsági elveket vallott, elutasítva Kossuth védvámi és védegyeleti irányát, – s így a hazánkban akkor nagy népszerűségnek örvendő listianizmust – sőt egyenesen a védegyeleti mozgalom ellen szólalt fel. Véleménye szerint hazánkban kereskedelmi szempontból alapvető érdeke Ausztriával egészen szabadon és vámentesen, a külfölddel pedig minden prohabitionális iránytól mentes forgalmi politika alapján érintkezni, nemzeti iparunk megalapítása és kifejlesztése pedig más okoktól és előfeltételektől függ, a védvámi és védegyeleti irány csak egy mesterkél, üvegházszerű gyáripart teremthet.⁵¹

Dessewffy Emil *A fenforgó ausztriai pénzügyi kérdésekről* a neoabszolutizmus idején írott műve, kora kiemelkedő pénzügyelméleti és pénzügypolitikai írásaként értékelhető. Az osztrák pénzügyi rendszer problémáit 4 pontban ragadja meg: a bankügy hiányos szabályozásában, a pénzverés hiányos rendszerében, az államháztartás túlzott mértékű hiányában és a felborult közgazdasági állapotokban. A bankügy hiányos szervezete kapcsán reformkori gondolataihoz hasonlóan nehezményezi, hogy egyrészt a papírpénzkibocsátás nincs meghatározott korlátok közé szorítva, másrészt az Osztrák Nemzeti Bank tevékenysége gyakorlatilag Bécsre koncentráódik, így a birodalom magyar területeinek gazdasági élénkítéséhez semmiképp nem járul hozzá. A pénzverési rendszer hiányos volta abban nyilvánul

⁴⁹ DESSEWFFY Emil (1843): *Parlagi eszmék, igénytelen nézetek, szerénytelen tervek a függő kérdések és az országgyűlése körül*. Pest, Landerer és Heckenast.

⁵⁰ DESSEWFFY Emil (1847a): *Fizessünk! Mennyit becsülettel elbirunk, magunknak, magunkért*. Pest, Landerer és Heckenast.

⁵¹ DESSEWFFY Emil (1847b): *A magyar vám- és kereskedési ügy és annak végeligazítási módja*. Pest.

meg, hogy az ezüstpénz kivitele külföldre, s ottani átolvasztása haszonnal jár. Az államháztartási hiány növekedése a szabadságharcot követő békeévekben is tovább folytatódott, bár emelkedtek a bevételek, de a kiadások legalább ilyen mértékű növekedést mutattak. A közgazdasági állapotok romlását a kivitel jelentős csökkenésében és a termelési költségek növekedésében látja, szoros összefüggésben a mezőgazdaságban bekövetkezett változással, amely szerint a robotrendszerű gazdálkodásról azonnal tértek át a pénzgazdálkodásra.⁵² Tehát itt is visszatükröződnek a korábban megfogalmazott, a gazdasági-társadalmi rend gyökeres és gyors átalakításával kapcsolatos fenntartásai.

Így – édesapjához és korábbi álláspontjához hasonlóan – pozitívan értékeli a külföldi tőke beáramlását, illetve méltányolja Bruck pénzügyminiszter azon döntéseit, amelyek a jelzálogintézet életbeléptetéséhez vezettek (az Osztrák Nemzeti Bank 1816. évi szabadalma hosszabb távon előirányozta a jelzáloghitelezés folytatását is, majd az 1841. évi szabadalomhosszabbítás ezt a passzust kivette a jegybanktörvényből, s végül csak 1856 július 1-én került sor a jelzáloghitel-osztály megnyitására⁵³), illetve amelyek lehetővé tették vasutak nem csak állam általi építését, s így e célra részvénytársaságok alapítását. A fenti négy probléma megszüntetése vonatkozásában kiemeli, hogy a pénzverési ügy megoldás előtt áll – a következő év elején megkötendő Bécsi Szerződés keretében – a másik három ügyre koncentrálna azt hangsúlyozza, hogy a közgazdasági állapotok helyreállítása képes a másik két tényezőre azonnal és közvetlenül visszahatni, míg a bankügy és az államháztartás rendezése csak közvetetten és lassabban hat a közgazdasági állapotok javulására. Így a közgazdasági állapotok helyreállítása érdekében olyan intézkedéseket javasol, amelyek külföldi tőke nagymértékű beáramlását teszik lehetővé, mindenekelőtt a vas- és műútfejlesztés érdekében, ami a forgalom növekedésén keresztül az ipari és mezőgazdasági termelés jelentős bővülését eredményezhetné. Ez a gazdaságélénkülés viszont az adóbevételek növekedésén keresztül az államháztartás helyzetében is jelentős javulást eredményezhetne. A külföldi tőke beáramlása ugyanakkor az ércforgalmi eszközökben mutatkozó hiányt is csökkentené, ez lehetővé tenné a jegybank megfelelő szintű ércfedezetének biztosítását, s ezen keresztül a jegy kibocsátás stabilitását. Az államháztartás egyensúlya a bevételi oldalon új adók kivetésével, vagy a jelenlegiek emelésével nem biztosítható, (nehezményezi az osztrák adórendszernek a szabadságharc bukását követően Magyarországra történt oktrojálását is) hiszen ez negatívan hatna a közgazdasági állapotokra, csak a kiadások jelentős csökkentése jöhet szóba, ez viszont a politikai-közigazgatási rendszer átalakításával lehetséges.⁵⁴ Tehát a jogrend alkotmányos alapokra történő helyezését hangsúlyozza, így e kitételben is visszatérnek atya és saját, korábbi alkotmányvédő szempontjai, illetve szintén fontos gondolatként jelenik meg itt is a külföldi tőke beáramlásának jelentősége, ebben kérdésben továbbra is eltérve a német romantikus iskola zárt gazdaságra vonatkozó ideájától.

⁵² DESSEWFFY Emil (1856): *A fenforgó ausztriai pénzügyi kérdésekről*. Pest, Hartleben.

⁵³ BÁCSKAI Tamás szerk. (1993): *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. Budapest, KJK. 192–193.

⁵⁴ DESSEWFFY E. (1856): *i. m.*

4. ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunk második része a reformkor időszakára vonatkozóan vizsgálta meg, hogy a hazai közgazdasági gondolkodásban hogyan tükröződtek a külföldi hatások, mindenekelőtt a klasszikus közgazdasági iskola, és Friedrich List gondolatainak megjelenését bemutatva. Mindemellett arra is kitértünk, hogy a speciális magyar társadalmi rendszer és gazdasági kihívások miként vezettek sajátos közgazdasági gondolatok megjelenéséhez a korszak irodalmában. Széchenyi alapvetően klasszikus közgazdasági megközelítésre épülő felfogásával szemben, Kossuth a liberalizmust a nemzeti alapú protekcionista gazdaságpolitikával ötvöző gondolkodóként jellemezhető, akinek gazdaságfejlesztési elképzelései rokonságot mutatnak a 18. század végén fellépő, tanulmányunk első részében bemutatott szerzők munkásságával. Az állam jelentős gazdaságfejlesztő és gazdaság szabályozó szerepe visszatérő gondolati elemként értékelhető, hiszen az állami befektetések segítségével történő iparfejlesztés gondolata már megjelent Szapáry János munkásságában is, illetve az iparfejlődés védvámok segítségével történő támogatása Skerlecz Miklós műveiben. A korszak kiemelkedő gazdaságelméleti és gazdaságpolitikai gondolkodóiként értékelhető Dessewffyék esetében pedig megállapítható, hogy konzervatív gazdaságfelfogásuk sajátos álláspontot képviselt a kor irodalmi irányzatainak tükrében, egyrészt még mutatott kameralista hatásokat, másrészt sok tekintetben nem követte a német gazdasági romantizmus társadalmi és gazdasági felfogását, harmadrészt a gazdaságfejlesztés tekintetében elvetette a List-féle védvámos megközelítést.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. BALOGH Ákos (2002): Gazdasági romanticizmus és Friedrich List. In BEKKER Zsuzsa szerk.: *Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)*. Budapest, Aula. 761–767.
2. BÁCSKAI Tamás szerk. (1993): *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. Budapest, KJK.
3. BEKKER Zsuzsa (2002a): Gróf Széchenyi István. In BEKKER Zsuzsa szerk.: *Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)*. Budapest, Aula. 316–320.
4. BEKKER Zsuzsa (2002b): Kossuth Lajos. In BEKKER Zsuzsa szerk.: *Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)*. Budapest, Aula. 311–316.
5. BEKKER Zsuzsa (2002c): Reformkor. In BEKKER Zsuzsa szerk.: *Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)*. Budapest, Aula. 141–157.
6. BEKKER Zsuzsa (2008): „Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés?” 17. és 18. századi magyar nyelvű gazdasági irodalom. Budapest, Aula.
7. BÜKY József (1937): *Ausztria papírpénzkibocsátásának története a XVIII. század közepétől 1850-ig*. Doktori értekezés, benyújtva a m. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán, Budapest.
8. CAMERON, Rondo (1994): *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Budapest, Maecenas.
9. DEÁK Ágnes (2017): Dessewffy Emil újfajta közvetítő szerepben – 1860–1861. *Századok*, 151. évf. 3. sz. 549–573.
10. DEÁK Farkas (1885): *Gróf Dessewffy Aurél életrajza*. Pozsony, Stampfel.
11. DESSEWFFY Aurél – DESSEWFFY Emil – DESSEWFFY Marcel (1832): *Néhány szó a közönséghez a Hitel, Taglatat és Világ ügyében*. Kassa.
12. DESSEWFFY Aurél (1841): *X. Y. Z. könyv*. Pest.
13. DESSEWFFY Aurél (1843): *Néhány nevezetesebb darab gróf Dessewffy Aurélnak hátrahagyott eredeti magyar munkáiból és országgyűlési beszédeiből*. Pest.
14. DESSEWFFY Aurél (1887): *Gróf Dessewffy Aurél összes művei (sajtó alá rendezte, életrajzzal és jegyzetekkel kísérte Ferenczy József)*. Budapest, Méhner Vilmos.
15. DESSEWFFY Emil (1842): *Alföldi levelek (1839–40) és néhány todalék (1841)*. Magyar Királyi Egyetem. Buda.
16. DESSEWFFY Emil (1843): *Parlagi eszmék, igénytelen nézetek, szerénytelen tervek a függő kérdések és az országgyűlése körül*. Pest, Landerer és Heckenast.
17. DESSEWFFY Emil (1847a): *Fizessünk! Mennyit becsülettel elbirunk, magunknak, magunkért*. Pest, Landerer és Heckenast.
18. DESSEWFFY Emil (1847b): *A magyar vám- és kereskedési ügy és annak végeligazítási módja*. Pest.
19. DESSEWFFY Emil (1856): *A fenforgó ausztriai pénzügyi kérdésekről*. Pest, Hartleben.

20. DESSEWFFY Emil (1857): *Koszorú gróf Dessewffy Aurél emlékének. Fűzék tisztelői és barátai*. Pest, Heckenast.
21. DESSEWFFY Emil (1866): *A Magyar Tudományos Akadémia és nemzetiségünk feladatai*. Pest, Ráth.
22. DESSEWFFY József (1831): *A "Hitel" című munka taglalatja*. Kassa, Werfer Károly.
23. EÖTVÖS József (1867): *Néhai gróf Dessewffy Emil akadémiai elnök emlékezete (A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 11. kötet)*. Pest.
24. EÖTVÖS József (1868): *Magyar írók és államférfiak (Emlékbeszédei)*. Pest, Ráth.
25. ERDŐDY Gábor (1993): *A 19. századi német liberalizmus*. Budapest, Argumentum.
26. FERENCZY József (1897): *Gróf Dessewffy József életrajza*. Budapest, A szerző kiadása.
27. GYŐRI L. János (2006): Milyen kihívást jelent ma számunkra a protestáns műveltség. *Confessio*, 30. évf. 1. sz. 6–22.
28. KAUTZ Gyula (1868): *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Pest, Heckenast.
29. KAUTZ Gyula (2004): *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*. Budapest, Aula.
30. SZÉCHENYI István (1843): *Üdvlelde. Gróf Dessewffy Aurél hátrahagyott némi irománytöredékivel*. Pest, Trattner–Károlyi.
31. VADERNA Gábor (2017): A konzervativizmus három útja. *Századok*, 151. évf. 3. sz. 481–498.

Kovács György egyetemi tanulmányait a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen végezte, okleveles közgazdász diplomát 1994-ben szerzett. Doktori tanulmányokat folytatott 1999–2002 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem közreműködésével szervezett gazdaságtörténeti doktori képzésben. 2010-ben szerzett PhD-fokozatot a Szegedi Tudományegyetemen Közgazdaságtani Doktori Iskolájában. 1994–1998 között a Kőrösi Csoma Sándor Főiskola munkatársa volt, 1998-tól a József Attila Tudományegyetemen végezte oktatói tevékenységét, jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar egyetemi docenseként, a Pénzügytani Szakcsoport vezetőjeként dolgozik, illetve ellátja a kar oktatási dékánhelyettesi feladatait. Kutatási területe kiterjed a magyar közgazdasági eszmetörténetre, a pénz- és pénzügyi elmélettörténetre és a pénzügypolitikára. Tagja a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Bizottsága Pénzügytani Albizottságának, a Pénz- és Tőkepiaci Igazságügyi Szakértői Testületnek, a Tiszántúli Református Egyházkerület Tanácsának, a Tiszatáj Alapítvány Kuratóriumának, ellátja a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium védnöki, illetve a Csongrádi Református Egyházmegye világi főjegyzői feladatait.